

Ferge Zsuzsa

VÁLTOZIK-E MANAPSÁG A NŐK HELYZETE MAGYARORSZÁGON?

Az 1945 utáni első évtizedeket a rohamos változások jellemezték. Úgy tűnt, hogy a lendület mindent áthat. Ez az élet sok területén valóban így is volt, de nem mindenütt. A 60-as években fellendülő társadalomkutatás egymás után adott számot a fejlődés egyenetlenségeiről, felhíva a figyelmet az általános sodrásból kimaradó vagy attól lemaradó jelenségekre. Olyan kérdések kerültek ekkor felszínre, mint a nem-termelő infrastruktúra lemaradása; megszűntnek vélt vagy deklarált egyenlőtlenségek fennmaradása, ill. újak belépése; a szegénység, szűkösség léte; egyes devianciák terjedése. Voltaképp ekkor vált nyilvánvalóvá és kimondottá az is, hogy a női egyenjogúság terén kevesebbet ért el a társadalom, mint amit bizonyos felszíni jelenségek, illetve az ötvenes évek első felének ön-elégült hivatalos propagandája alapján sejteni lehetett.

A fejlődés tényleges menete és az erről kialakuló kép közötti eltérés jó néhány területen kitapintható. Már a negyvenes-ötvenes évek fordulóján a nők helyzetének gyökeres megváltozásáról, a női emancipáció megvalósításáról beszélt a sajtó, s a köztudatban ma úgy él ez az időszak (olykor pozitív, olykor negatív előjellel), mint a nők tömeges munkába állásának, a bölcsődések-óvodások tömeges megjelenésének a korszaka, vagy az a korszak, amikor a lányok továbbtanulási esélye a fiúkévál egyenlővé vált. A valóságban azonban — hogy csak néhány számot idézzek fel — a nők aránya az aktív keresőkön belül 1930-ban 26%, 1949-ben 29%; s csak 1960-ra lesz 36%, 1970-re 41%, 1980-ra 43%. Az óvodában lévő gyermekek aránya a 3—6 éves korosztályon belül 1939-ben és 1950-ben egyaránt 100 000 körül volt, ami mindkét évben a korosztály 20—25%-át jelentette — bár az kétségtelen, hogy az óvodai ellátás minősége és az óvoda társadalmi szerepe 1945 után radikálisan változott. De még 1960-ban is csak a gyermekek egyharmada járt óvodába. Az arány 1970-re érte el az 58%-ot, hogy máig 80% fölé emelkedjen. S ami a lányok „egyenlő” továbbtanulási esélyét illeti, ezt is csak a hetvenes évek hozták meg. (A lányhallgatók aránya a fel-

sőoktatásban 1937/38-ban 14, 1950/51-ben 24, 1960/61-ben 33, 1970/71-ben 43, s 1980-ban 50⁰/o.)

Az ábrázolt folyamatok persze azt is mutatják, hogy ha a vártnál vagy véltnél későbbben is, azaz csak a hatvanas évektől kezdődően, de a fenti területeken valóban rohamossá vált a fejlődés. Az azóta elért eredmények alapján tényleg a nők megvalósult jogaira-lehetőségeire lehet — lehetne — belőlük következtetni. Csakhogy, mint életünk oly sok más területén látjuk, a rohamos globális fejlődés sok belső aránytalansággal, az extenzív, „mennyiségi” fejlődés súlyos „minőségi” problémákkal járhat együtt. Nincs ez másként a nők helyzetváltozásával sem.

A hatvanas-hetvenes években vált nyilvánvalóvá, hogy a női foglalkoztatás általános növekedése főként a kevesebb képzettséget igénylő, vagy/és a rosszabbul fizetett foglalkozási csoportokra koncentrálódott, hogy igen sok, nőekkel kapcsolatos előítélet elevenen él tovább; hogy — részben ezért is — a nők részvétele a termelés és közélet *felelős* posztjain elenyésző, hogy a női bérek, azonos feltételek mellett is, jóval elmaradnak a férfiak keresetétől; hogy a közép- és felsőoktatásban egyaránt a nők térhódítása jórészt a „hagyományos” női tevékenységekhez kapcsolódó szakmákban történt meg, ezek olykor teljes elnőiesedését vonva maga után stb.

Ilyen és hasonló felismerések alapján született meg az 1972. évi nőpolitikai határozat, ami mindeme területeken a gyorsabb előrehaladást, s az e haladást elősegítő feltételek biztosítását sürgette. Bár még nem állnak rendelkezésre az azóta eltelt egész évtizedet jellemző adatok, azért érdemes néhány területen nyomon követni, történtek-e, s milyen jellegűek-mértékűek voltak e változások.

A már idézett, össztársadalmi léptékű mutatók alapján világos, hogy a mennyiségi fejlődés sok területen lényegében tetőzött. A női munkaező-tartalékok kimerültek, a női foglalkoztatás aligha nőhet tovább. A felsőoktatás tovább-nőiesedése már sem a nők, sem a férfiak szempontjából nem kívánatos. A kérdés az, hogy a részletek, a minőségi vonatkozások hogyan alakultak?

A kép nem egységes, ezért megpróbálom szétválasztani a különböző típusú fejleményeket.

1. A női munka feltételei

Bizonyos területeken, elsősorban a női munkavállalás feltételét jelentő gyermekintézményeknél, a mennyiségi növekedés (főként az utóbbi években) minőségi romlással, és valószínűleg a tudatosodott feszültségek növekedésével járt együtt. Az óvodafejlesztés az elmúlt időszakban súlyponti kérdés lett; közpénzekből és társadalmi munkával, de főként a meglévő óvodák maximális terhelésével sikerült elérni a 80⁰/o körüli

óvodás arányt.¹ Ám ezzel nőtt a meglévő óvodák zsúfoltsága, a szakképzettség nélküli óvónők aránya — azaz a gyerekek egy része a korábbinál rosszabb körülmények között neveledik. Ugyanakkor a keretek bővülése — mint minden hasonló esetben — az igények még gyorsabb növekedését hozta magával. Amíg nincs, nagyon szűkösen van vagy épp anyagilag elérhetetlen valami — lakás, orvos, óvoda —, amíg tehát az odajutás a többség számára lehetetlennek látszik, addig a vágyak sem fogalmazódnak át valóságos igénnyé. Ha azonban elvileg-jogilag már létezik, a többség számára pedig valósággá is vált a lehetőség, akkor azok, akik addig kiszorítottságukba belenyugodtak, nem fogadják el többé természetesnek ezt a helyzetet, igénylőként jelentkeznek. Ezért lehetséges, hogy ma, a korábbinál relatíve jobb óvodai ellátottság mellett igen sok szülő-gyermeket utasítanak el helyhiány miatt, olykor talán többet is, mint amikor sokkal szűkösebb volt az óvoda befogadóképessége.

A nők házon kívüli munkavállalásának másik fontos feltétele a „gyes”. (gyermekgondozási segély). A gyes népszerűsége a bevezetése utáni időben rohamosan nőtt, ma is többé-kevésbé változatlan. A jogosult nők túlnyomó többsége, legalább a gyermekek egy-másfél éves koráig igénybe veszi. Így 1980 végén 234 ezer nő volt gyes-en. Ez a teljes női munkaerő 10⁰/₀-a, és azon nők 63⁰/₀-a, akiknek volt 6 hónapos—3 éves korú gyermekük. Néhány probléma azonban a gyes-sel kapcsolatban is a korábbinál határozottabban fogalmazódik meg. Az egyik a gyes relatív értékvesztése, vagyis, hogy a gyes értéke mindig csak idővesztéssel követi az áremelkedéseket, illetve az átlagbérek növekedését. Nem kevésbé időszerű téma a gyes szülői joggá való átalakítása,² a jogszabály olyan értelmű módosítása, hogy az apa és az anya, ha úgy akarják, felváltva vehessék igénybe a gyest. A közvélemény ezt a módosítást egyre vonzóbbnak tartja. A nők számára — egyéni szinten — lehetővé tenné, hogy ne szakadjanak el teljesen munkatársaiktól, szakmájuktól, s oldaná a sokat panaszolt „bezártsági” érzést. Ennél talán fontosabb, hogy ismét valamelyest erősödhetne a nők társadalmi helyzete, nem lehetne egységesen úgy tekinteni rájuk, mint a gyermek miatt kieső, s ezért megbízhatatlan, másodosztályú munkaerőre. De az apák-férfiak egy része (ma még kisebbsége) is kezdi megérteni, hogy az ő számukra jelentene gazdagodást az apai szerep kevésbé hagyományos gyakorlása; a kicsi gyerekekkel való közvetlen fizikai ellátást is jelentő tördés az apa és gyermek kapcsolatát hosszú távra bensőséggé teheti. Talán a házi munka

¹ A statisztika több mutatóval dolgozik. Az egyik a 100 3—5 éves gyermekre számított óvodai férőhelyek száma, ami 1976-ban volt eddig a legmagasabb (71⁰/₀), s azóta a gyermekszám rohamos növekedése folytán valamit csökkent. A másik az összes felvett gyermek száma a 3—5 éves korosztályhoz viszonyítva. Ez az arány nőtt — 120—130⁰/₀-os helykihasználás mellett — 1979-ben 85⁰/₀-ra. A felvett gyermekek között azonban vannak 3 évesnél fiatalabbak, és a hatodik évüket az adott év szeptemberében betöltötték is. Ha tehát a felvettek közül csak a 3—5 éveseket vesszük számba, akkor az arány 8—10⁰/₀-kal kisebb (1979-ben pl. 85⁰/₀ helyett csak 77⁰/₀). Az igények kielégítésének mértékét ez utóbbi adat mutatja helyesen.

² Ezt a módosítást a kormány 1982 márciusában törvénybe áktatta: a gyermek 1 éves korától az apa is igénybe veheti a gyest.

becsülete is emelkedne valamennyire, ha tovább veszítene „női privilégium” jellegéből, vagy legalább egy mai tendencia változhatna. Visszatérő tapasztalat ugyanis a következő: a fiatalok a házasságkötést követő időben gyakran szakítanak a hagyományos családi munkamegosztással, egyenlőbb részt vállalnak az otthoni teendőkben. A gyás ideje alatt minden háztartási teendő ismét a nőé, mert „úgyis otthon van”; mert — olykor — a férfiak nem szívesen térnek haza a gyermek megérkezése óta már végképp túl szűkké vált lakásba (egyetlen szobába, albérletbe); mert — gyakran — a férfiak a szükséges kiegészítő jövedelemért egyre többet dolgoznak. Ez az elrendezés azután annyira rögződik, hogy tartósan megmarad akkor is, ha a gyás lejárt, az anya újra dolgozik, s a feltételek általában módosulnak. Ez ma „természetesnek” tűnik. A gyás jogi feltételeinek korszerűsítése legalább szemléleti változást indíthatna el e téren. (H. Sas 1976, Berend—Havasi 1982.)

2. Képzés, szakképzés

Az oktatás, képzés, szakképzés átfogó, országos arányai kedvezően alakultak — a nők iskolázási hátránya gyorsan csökken. Az utóbbi időben gyakorlatilag minden oktatási szinten biztosított a nemek közötti teljes vagy közelítő esélyegyenlőség (amint ezt a népszámlálási adatok bizonyítják).

a) Ami a közép fokú oktatást illeti, 1973 és 1978 elejéről rendelkezésre áll a középiskolás korú népesség tevékenység szerinti megoszlása (L. 1. sz. tábla)

1. sz. tábla

A 15—18 éves korosztály megoszlása fő tevékenység szerint, százalékban

	1973 eleje			1978 eleje		
	Fiúk	Lányok	Együtt	Fiúk	Lányok	Együtt
Tanulók	53	48	51	63	60	61
Keresők	44	43	43	35	34	35
Eltartottak	3	9	6	2	6	4
Összesen	100	100	100	100	100	100

Forrás: A KSH 1978. évi jövedelmi felvétele (külön feldolgozás).

Ezek szerint a beiskolázás aránya öt év alatt mindkét nemnél elég jelentősen nőtt, s közben valamennyire tovább csökkent a lányok már

igazán nem jelentős hátránya. A belső arányoknál, részleteket tekintve nem ilyen pozitív a kép: az iskolatípusok, ill. szakirányok közötti aránytalanságok az utolsó évtizedben sem sokat módosultak.

A lányok aránya a gimnáziumokban 1965 óta változatlanul kétharmados (65—67% közt mozog), a szakközépiskolákban 50%-os, a szakmunkásképzésben pedig — egyedül itt mutatkozik valamelyes hatás — most éri el a 30%-ot, az 1972. évi 26% helyett.

A gimnáziumi érettségi, mint ismeretes, csak kivételesen ad valamilyen használható szakképesítést. Elvben lehetőséget nyújt ugyan a felsőoktatásban való továbbtanulásra, a valóságban azonban az utóbbi időszakban az egy-egy évben érettségizők közül az adott évben csak kb. 25—30% kerül egyetemre-főiskolára. A következő években még közel ugyanennyi — azaz a gimnáziumban érettségizettek 50—60%-a. A többiek — nagyobbrészt lányok — számára a szakképzetlenség tekintett irodai, ügyviteli munkák jelentik a legfőbb elhelyezkedési lehetőséget.

A szakközépiszkolások esetében az átlagosan 50% körüli arány elég szélsőségesen oszlik meg. Az ipari és mezőgazdasági szakirányokban a lányok továbbra is csekély — és inkább csökkenő — kisebbségben vannak (arányuk jelenleg 16—18%, de korábban gyakran volt 20% felett). Az egészségügyi és óvónői képzés teljesen (99%-ban), a közgazdasági és kereskedelmi 80—90%-ban a lányoké. Valamennyire is kiegyensúlyozott (40 ill. 60%-os) lányarányt csak a vendéglátóipari és művészeti szakközépiszkolák mutatnak. Az aránytalanságok olykor — pl. az óvónőképzésben — magyarázhatók a nő tradicionális szerepével, de ez már a kereskedelemre, ami történelmileg nem volt „női” munka, aligha igaz. A másik szokásos érv a munkák fizikai nehézsége. Ám nehezen hihető, hogy a szakközépiszkolában megszerezhető ipari szakmák ill. képzettségek (pl. a műszerési) általában fizikailag nehezebbek, mint a betegek emelgetését stb. is jelentő ápolónői szakma.

A szakmunkásképzésben hasonlóak, vagy még nagyobbak az aránytalanságok. Teljesen „fiúszakmák” továbbra is a nehézipari szakmák, az építőipari szakmák, a könnyűipariak egy része, sőt, 70%-ban az élelmiszeripari szakmák is. Gyakorlatilag női szakma viszont a vegyipar, a textil-, a bőr- és a ruházati ipar, valamint a kereskedelem ezen a szinten is. Viszonylag kiegyensúlyozottak, bár további belső aránytalanságoktól nem mentesek a nyomdaipari, szolgáltatóipari, vendéglátóipari szakmák.

A tradíciók és a munka fizikai nehézsége, ill. egészségi ártalmi ezúttal is csak részletes magyarázatot nyújtanak. Érdeemes viszont figyelni arra, hogy a felnőtt fejjel szakmunkásvizsgát tévők között aránylag több a nő, mint a vizsgázó szakmunkástanulók között (30 helyett közel 40%). Ebben kétségkívül szerepet játszik az, hogy a korábban meglehetősen lebecsült és legfeljebb betanított munkának tekintett női munkák egy része mostanában kezd „szakmunkává” átminősülni, ami pozitívumnak te-

kinthető. Hiszen ha a munka tartalma vagy körülményei ezzel nem sokat változnak is, a bérek szempontjából távolról sem mellékes a minősítés. Ám az is igaz, hogy a felnőtt nők szakmaszerzése feltűnően nagyarányú néhány olyan szakmában, amelyekben az iskolai tanulás vagy nem vonzó, vagy nehezen nyílik meg a lányok számára. Ilyenek pl. a mechanikai műszerészi, bizonyos állattenyésztői szakmák, sőt a szakácsság is. (Lehet, hogy a lányok csak a végzett munka során ébrednek rá, hogy az adott szakmában a segédmunkási szintnél többre is képesek, de lehet, hogy az iskolák nem fogadják őket szívesen.)

b) A *felsőoktatásban* hasonló, bár valamivel kevésbé szélsőséges a helyzet.

A továbbtanulás arányai ezen a szinten már a hetvenes évek elején is eléggé hasonlóak voltak férfiak és nők esetében — legfeljebb a 22—24 év közötti korosztálynál van némi további javulás a nők szempontjából.

Így 1973-ban a 19—21 évesek, ill. a 22—24 évesek közt		
a férfiaknál	10	ill. 5
a nőknél	9	ill. 3 ⁰ / ₀ ,

1978-ban pedig		
a férfiaknál	10	ill. 5
a nőknél	10	ill. 4 ⁰ / ₀

volt a továbbtanulók aránya.

A felsőfokon továbbtanulóknál a megelőző szinteknél valamivel kevesebb a belső aránytalanság. A közgazdasági, a természettudományi, művészeti, jogi és orvosképzésben viszonylag kiegyenlített, 50⁰/₀-hoz elég közeli a nemek közötti arány. (Az utóbbi esetben legfeljebb az a feltűnő, hogy az egészségügy hierarchikusan alacsonyabb, de fizikailag megerősítetebb alacsonyabb szintjei teljesen elnőiesedtek.) Ugyanakkor — a hagyományokat követve, olykor felerősítve — a férfiaké a műszaki, a nőké a pedagógiai pálya. Megjegyzendő, hogy a gimnáziumok magas lányaránya és a gimnáziumok relatív visszaszorítása nyilván egyre jobban megnehezíti, hogy fiúk is jelentkezzenek az elnőiesedett pályákra. A viszonylag kevés gimnáziumban érettségiző fiút szinte elszippantják a műszaki, orvosi és hasonló pályák. Szakközépiskolai végzettséggel amúgy is nehéz a felsőoktatásba bekerülni — de azokban a szakközépiskolákban, amelyekből a bölcsészet vagy pedagógia felé vinne az út, gyakorlatilag nincs fiú. Ezért is lehetséges, hogy mind gyakrabban hallani olyan méltánytalanságokról, hogy pl. a pedagógiai jellegű főiskolákon igen alacsony pontszámmal felvesznek fiúkat, akár magasabb pontszámú lányok rovására is.

E különböző aránytalanságok együttesen azt a paradox helyzetet hozzák létre, hogy bár a *lányok* a *par excellence egyetemi előkészítő* intéz-

ményben, a *gimnáziumban többségben vannak* — az egyetemen már *ki-sebbséget alkotnak*, s csak a magas főiskolai arány folytán jön létre az 50% körüli felsőoktatási lányarány. (1978 elején az egyetemeken 35%, a főiskolákon 57% volt a nők aránya!)

Az iskolázási-képzési arányokat természetesen és ismert módon nem csak a fiúk és lányok helyzete, beállítódása közötti különbségek alakítják. A társadalmi helyzet és a területi adottságok különbségei ennél jóval erősebb differenciáló faktorok. A különböző hátrányok ebben az összefüggés-rendszerben is összekapcsolódnak, de ez nem feltétlenül következik be.

Csupán röviden utalva e kérdésre: a továbbtanulási arányok területi differenciáltsága az utóbbi 15 évben csökkent, de még mindig jelentős. A 15—18 éves korosztályon belül Budapesten 72%, a falvakban 57% tanult tovább, de a *lányok* hátránya már csak a falvakban maradt meg. Felsőfokon háromszoros a továbbtanulási arány területi különbsége (19, ill. 6%), viszont a lányok 1978-ban még meglévő hátránya szinte település-független volt — a falvakban sem nagyobb, mint Budapesten.

A társadalmi származás meghatározó szerepe a településénél jóval erősebb (sőt, a települési hátrányok egy része is úgy alakul ki, hogy a falvakban, kisebb városokban kisebb a társadalmilag-kulturálisan jobb helyzetű csoportok aránya). A társadalmi hátrány már középiskolai szinten mutatkozik, a felsőoktatásban pedig igen erőssé válik. Különösen nagyok a társadalmi hátrányok, ha nemcsak az átlagos továbbtanulási arányokat nézzük, hanem az iskolatípus szerinti összetételt is. A jobb helyzetű csoportok gyermekei a gimnáziumokban és egyetemeken dominálnak. Ezeken a területeken az utóbbi 15 évben gyakorlatilag semmi változás nem volt.

A lányok helyzetében viszont annyi módosult, hogy ma már a származás nem erősíti fel a nemi hátrányt. 1963-ban még az volt a helyzet, hogy a fiúk-lányok továbbtanulása közti különbség annál nagyobb volt, minél rosszabb helyzetű volt a család. Ez a halmozódás szűnt meg (sőt, fordult meg esetleg) 1978-ra.

Így (l. a 2. sz. táblát) középiskolai szinten *átlagosan* másfélszeres körül van a továbbtanulási esélyek különbsége a két szélsőséges helyzetű csoport (vezetők és értelmiségiek, ill. betanított és segédmunkások) között fiúknál-lányoknál egyaránt — de a gimnáziumi esély fiúknál tízszeres, lányoknál „csak” közel ötszörös. A felsőfokú, továbbtanulási esélykülönbség mindkét nemnél nyolcszoros, ám az egyetemre jutásnál több mint tízszeres — és e tekintetben mintha még valami élne a társadalmi és nemi hátrány halmozódásából.

2. sz. tábla

A fiúk és a lányok továbbtanulására vonatkozó néhány adat társadalmi származás szerint
1978 elején

	Összes továbbtanuló		Ezen belül: gimnáziumban		Összes továbbtanuló		Ezen belül: egyetemen	
	Fiú	Lány	Fiú	Lány	Férfi	Nő	Férfi	Nő
	az összes 15—18 éves százalékában				az összes 19—24 éves százalékában			
Vezető állású, értelmiségi	91	81	40	55	33	25	22	13
Egyéb szellemi	82	77	21	43	16	13	8	4
Szakmunkás	67	64	9	17	5	3	2	1
Betanított és segédmunkás	54	51	3	12	4	3	2	0
Mezőgazdasági dolgozó	57	51	3	13	3	2	1	1
Összesen *	63	60	10	21	8	7	4	2

* Nyugdíjasokkal együtt

Forrás: A KSH 1978. évi jövedelmi felvétele (külön feldolgozás).

3. Foglalkoztatottság

A bővülő tanulási lehetőségek kétségkívül javították a női munkaerő foglalkoztatottsági esélyeit — vagy megfordítva: elvileg „értékesebbé” válhatott a női munkaerő, hiszen ma már a férfiakéhoz hasonló, sőt a 40—50 év alatti korosztályokban annál magasabb iskolai végzettséggel lép munkába. (Azok a fiatal nők, akik nem vállalnak kereső foglalkozást, vagy esetleg a gyēs után otthon maradnak, az átlagnál kevésbé iskolázottak. Ennek következtében a kereső fiatal nők iskolai végzettsége lassan valóban magasabb, mint a férfiaké. Lásd a 3. sz. táblát.)

A fiatal, 35 éven aluli kereső nők iskolázottsága tehát 1978 elején már minden szempontból jobb volt, mint a hasonló korú férfiaké. A 35—44 éves korosztálynál még volt valamelyes női lemaradás, de csak a diplomát szerzők arányában. Csupán az akkor 45 éven felüli korosztályok azok (akik tehát 1933-ban és előtte születtek, azaz a kötelező 8 osztályos iskolázás bevezetése még csak kis részben érintette őket), amelyek magukon viselik a háború előtti korszak bélyegét — mind az iskolázás általános alakulását, mind a nők speciális hátrányait tekintve. Természetesen a rossz indulás következményeiből az utóbbi 30—35 évben sok minden lefaragódott a népi kollégiumok, a szakérettségi, majd pedig, főként az esti és levelező oktatás segítségével. Ha ez nem így lenne, akkor az idősebbek között csak 5% körül lenne az érettségizettek, 1—2% körül a diplomások aránya. Figyelemre méltó azonban, hogy a pótlólagos

lehetőségekkel mennyivel nagyobb mértékben éltek, élhettek a férfiak, mint a nők. Annyira, hogy a diplomások aránya náluk gyakorlatilag minden korcsoportban azonossá vált. Hogy a nők az induló hátrányokat felnőtt fejjel, többszörös terheléssel kevésbé tudták behozni, az érthető, ám a probléma súlyát ez nem csökkenti.

3. sz. tábla

A munkás-alkalmazotti keresők iskolai végzettség szerinti összetétele néhány korcsoportban 1978 eleje

Iskolai végzettség	Ebből						
	Össze- sen	25— 29*	30— 34	35— 49	40— 44	45— 49	50 és több
	éves						
	a) Férfi						
8 osztálynál kevesebb	18	5	8	11	21	27	42
8—11 osztály	54	62	56	57	53	46	32
középfokú	18	24	23	20	16	15	14
felsőfokú	10	9	13	12	10	12	12
Együtt	100	100	100	100	100	100	100
	b) Nő						
8 osztálynál kevesebb	18	4	5	11	25	31	50
8—11 osztály	47	47	47	53	48	47	34
középfokú	27	39	35	27	21	16	12
felsőfokú	8	10	13	9	6	6	4
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

* A 25 év alattiak adatainak összehasonlítása ebből a szempontból nem célszerű, többek között azért, mert a fiúk végzése a felsőoktatásban a katonaság miatt elhúzódhat. Ez az elhúzódás még a 25—29 év közötti korcsoportot is érintheti.

Forrás: A keresetek színvonala, szóródása és kapcsolata a családi jövedelemmel 1972 és 1977. években. (KSH, 1981.)

A nők e korábbi, az idősebbeknél már behozhatatlan hátránya tehát a fiataloknál megszűnt. Ebből pedig, legalábbis a fiatalabb korosztályokra nézve, más változásokra is lehetne következtetni. Elméletileg ugyanis az iskolázottság és a társadalmi munkaszervezetben elfoglalt hely, illetve az elérhető kereset szintje szoros kapcsolatban vannak. Az iskolázottsági adatokból tehát az következne, hogy a foglalkoztatási szerkezet és az elérhető keresetek tekintetében a fiataloknál már minimálisra csökkent a nemek szerinti korábbi különbség.

A valóságban ez a következtetés csak kevésbé helytálló. A társadalmi munkaszervezetekben ugyanis az *iskolázottság* „értéke” sokkal kisebb, mint a *szakképzettségé*, ha ez utóbbi formálisan, a statisztikai besorolásnál elismert képzettség. Ebből a szempontból viszont a nők hátránya sokkal lassabban csökkent, mint az iskolai végzettségénél. Bizonyos értelemben valószínűleg bővös körről van szó: az erősen elműiesedett munkák esetében igen nehezen ismeri el a társadalom, hogy az adott munka „szakképzettséget” igényel. Ez pl. a helyzet az ún. „ügyviteli alkalmazottak”-nál, azaz a (statisztikákban) szakképzetlennek tekintett irodai munkát végzőknél. (Pl. gyors- és gépírók, könyvelők, távbeszélőkezelők stb.) Ez ma már 95%-ban „női” munka. S jöllehet az ilyen munkakörben dolgozók között is igen jelentős az érettségizettek, vagy legalább 1—2 éves tanfolyamot, gépíróiskolát végzetek aránya — az ilyen munkák „szakképzetlennek” minősülnek és társadalmi rangjuk csekély. Így pl. e csoportnál alacsonyabb átlagkeresete csak a női segédmunkásoknak van. Már a férfi betanított munkások keresete ennél 35%-kal magasabb. A formálisan (statisztikailag) elismert szakképzettség egyébként független lehet az iskolai végzettségtől, viszont nem független a *munkahely*, ill. munkakör társadalmi hierarchiában elfoglalt helyétől. A tanácsi előadó pl. középfokú végzettség nélkül is ún. „alsósintű szakembernek” minősül, az anyagkönyvelő vagy az adatfeldolgozó gimnáziumi vagy szakközépiskolai érettségivel is szakképzetlennek tekintett „ügyviteli alkalmazott”.

Az iskolai végzettség és a szakképzettség közötti relatíve gyenge összefüggés miatt még az iskolai végzettség szerint *teljesen* azonos korcsoportokban is sokkal alacsonyabb a szakképzettnek minősíthető nők, mint férfiak aránya. Ez 1978-ban annak ellenére is így volt, hogy 1972 után, nyilván a központi szándékok nyomán, bizonyos női munkakörök „szakmásátása” könnyebbé vált (pl. a textiliparban), ill. szaporodtak e területeken is a szakmásátó tanfolyamok.

Így 1972-ben a férfiak 65, a nők 38%-a volt szakképzettnek minősített (szellemi vagy fizikai) munkakörben, 1977-ben pedig 70, ill. 43%-uk. Ezek az arányok az utóbbi időpontban a 25—29 éveseknél 75 és 50%-ot jelentettek — azaz túl jelentős közeledésről valóban nem beszélhetünk.

Ami most már konkrétan a végzett munkák jellegét illeti, itt az iskolázás, képzés és a központi törekvések együttesen hoztak bizonyos változásokat. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

— A női *vezetők* aránya az összes vezető között (felső- és közép szinten együtt) 1972-ig 10—15% volt, a következő 5 év során pedig 24%-ra nőtt. A női vezetők elfogadása természetesen függ az ágazattól és a szinttől. A műszaki vezetők, vállalati igazgatók között, illetve az állami vagy pártirányítás legfelsőbb posztjain rendkívül kevés nő van továbbra is — a többi területen, ill. az alsóbb szinteken arányuk elég gyorsan nőtt.

A nem „vezetőnek”, hanem „irányítónak” minősülő pontokon (amelyek az intézményi és munkaköri hierarchiában a vezetőnél alacsonyabb szinten vannak), a nők aránya eleve sem volt túl kicsi, de öt év alatt sem nőtt túlzottan (27-ről 31⁰/₀-ra).

— A diplomások között a nők aránya már 1972 előtt gyorsan emelkedett: 1962-ben 22⁰/₀, 1972-ben 40⁰/₀ volt. Ez az arány 1978-ig már kevésbé nőtt tovább — 43⁰/₀-ra.

— A középszintű, alsószintű szakemberek, ill. ügyviteli dolgozók között mind kevesebb a férfi — az elnöiesedés 5 év alatt 60—90⁰/₀-ról 70—95⁰/₀-ra nőtt. A legfiatalabb korcsoportokban a nők aránya az ügyviteli alkalmazottaknál már közel 100⁰/₀.

— A fizikai dolgozók között a férfi szakmások gyors üteme miatt, minthogy a férfiak között egyre kevesebben maradnak betanított — vagy segédmunkás munkakörben, az utóbbi 15 évben *többségbe* került a női munkaerő. 1962-ben a segédmunkások 41⁰/₀-a, 1977-ben 58⁰/₀-a volt nő! A szakmunkások között a női arány ezen idő alatt alig változott (16-ről 18⁰/₀-ra nőtt).

A központi szándékok hatása tehát újabban főként a női középvezetők aránynövekedésében mutatkozik. A kevésbé képzett vagy képzetlen foglalkozások fokozódó elnöiesedése viszont nem tudatos törekvések eredménye, hanem egy sor különféle, többnyire a férfiak előnyére működő mozgás „véletlen” következménye.

4. A keresetek

A nők iskolázottságának abszolút és relatív értelemben vett javulása tehát nem járt együtt a foglalkozási szerkezet hasonló mértékű pozitív elmozdulásával. A kereseteket azonban elsősorban ez utóbbi tényező — a végzett munkák jellege, minősítése, hierarchikus szintje határozza meg. Épp ezért nem túlzottan meglepő, hogy a férfi és női keresetek közötti különbség az utolsó öt, sőt, a legutóbbi 15 év alatt sem csökkent számottevően. Mégis az megjegyzendő, hogy a 15 év alatt egészében nem jelentős pozitív elmozdulás szinte teljes mértékben az 1972 és 1977 közötti öt év alatt következett be. Sőt, ennél még valamivel többről van szó. Az 1960-as évtizedben a „nőkérdés” nemigen volt napirenden, s ezen idő alatt egyes foglalkozásoknál a női keresetek relatív csökkenése is előfordult. 1972 és 1977 között ilyen eset alig volt, viszont egy-két csoportban (pl. a vezetőknél, az ügyviteli dolgozóknál, a segédmunkásoknál) viszonylag jelentősnek mondható a női hátrány behozása. A hangsúly egyszerre van a *pozitív* változáson, amit a keresetek esetében, úgy tűnik, rendkívül nehéz elérni, és a javulás *viszonylagos* voltán. A női keresetek ugyanis a legjobb esetben (azonos végzettség, beosztás stb. mellett) is alig érik el a férfi keresetek 80⁰/₀-át. (L. 4. sz. tábla)

4. sz. tábla

*A női keresetek aránya a férfi keresetekhez viszonyítva
százalék*

	1962	1972	1977
Vezetők	86	75	80
Diplomások	77	78	81
Irányítók	67	73	76
Középszintű szakemberek	67	80	80
Alsószintű szakemberek	75	75	75
Ügyviteli alkalmazottak	75	70	81
Szellemi dolgozók együtt	(62)	(61)	(65)
Szaktanácsadók	69	72	73
Betanított munkások	73	72	74
Segédmunkások	65	69	75
Mezőgazdasági munkások	65	70	73
Fizikai dolgozók együtt	(65)	(67)	(69)
Összesen	(67)	(68)	(71)

Forrás: KSH jövedelmi felvételek.

(A táblázat azon furcsasága, hogy az összesített átlagkeresetknél nagyobb a nők elmaradása, mint az egyes csoportoknál, a kedvezőtlenebb női foglalkoztatási szerkezet következménye. Mind a szellemi, mind a fizikai dolgozók között relatíve nagy a rosszul fizetett, szakképzetlen csoportok aránya.)

A női keresetek 20—30%-os lemaradásának magyarázata egyre nehezebbé válik. A fizikai dolgozók esetében továbbra is érvényes indok a munka fizikai nehézsége, az, hogy a férfiak között többen dolgoznak 3 műszakban vagy egészségre ártalmas körülmények között. Akkor legfeljebb az a kérdés tehető fel, hogy miért nem értékelődnek olykor magasra pl. bizonyos, inkább „női” képességek, mint a monotonitás-tűrés, a különösen precíz, aprólékos munka stb. A szellemi munkakörökben azonban szinte nincs már „objektív” magyarázó tényező. Egyforma életkor, egyforma hosszú munkaviszony, azonos végzettség és munkakör esetén a 20—25%-os női lemaradás indoka ma csak olyasmi lehet, hogy pl. a fiatal nők rosszabb munkaerőt jelentenek, mint a férfiak, mert a gyerekek miatt kiesnek a munkából, ill. a gyerekek miatt a gyerekek után is gyakran maradnak otthon. Vagy arra lehet hivatkozni, hogy a nők nem szívesen vállalnak, még idősebb korban sem felelős vagy vezetői beosztást — ezért keresetük lassabban és kevésbé emelkedik, mint a férfiaké. Olykor az az érv hangzik el, hogy a férfiak az „eltartók” — ezért a munkáltató az ő keresetüket igyekszik a kategória felső határára tolni. A nőknél — még ha egyedülálló is — ilyen szempont nem szokott felmerülni.

Az ilyesfajta indokok egy része további magyarázatra szorulna. Így

pl. nehéz elfogadni, hogy a gyermeknevelés ennyi közvetlen és közvetett hátránnyal jár a nőre mint munkaerőre nézve. Az sem világos, hogy miért jelenthet mindig előnyt a férfi „családfenntartó” szerepe, s örök hátrányt az, hogy a nő „gyermeknevelő”. Az indokok más része egyszerűen előítéletekhez kapcsolódik, az előítéletek szívóssága pedig közismert. A feltűnő legfeljebb az, hogy a női munkaerővel kapcsolatos tévhitek és előítéletek mennyire ellenállnak, nemcsak az ideológiai meggyőzésnek, hanem a gyakori és tartós tapasztalatoknak is. Dehát — ezért előítéletek.

A férfi és női keresetek közötti, önmagában is jelentős átlagos különbség egészen szélsőségesen eltérő eloszlások mellett jön létre. Ez azt jelenti, hogy a nőknek a férfiakénál négy-öttször nagyobb az esélyük, hogy az alacsony kereseti kategóriákba kerüljenek, s öt-hatszor kisebb, hogy az országos átlagkereset másfélszeresét elérjék vagy túllépjék. (1980-ban 4100 Ft volt a szocialista szektorban a havi átlagkereset.) Másként közelítve: 1980-ban a férfiaknak kb. egyharmada (35⁰/₀-a), a nőknek háromnegyede (kereken 75⁰/₀) keresett az országos átlag alatt, míg az átlag másfélszeresét a férfiak 18, a nők 3⁰/₀-a érte csak el.

Az alacsony, ill. magas kereset elérésének esélyei ennél is élesebben különböznek, ha külön vizsgáljuk a fizikai és a szellemi dolgozókat. Ezekből az adatokból válik különösen világossá a munkásnők mindenkivel szembeni hátránya: több mint 50⁰/₀-uk 3000 Ft alatt keresett 1980-ban, és már az 5000 Ft elérésére is csak minimális esélyük volt. Ehhez képest még a nem fizikai munkakörben dolgozó nők helyzete is jónak volt mondható, holott ők is messze elmaradtak a férfiak mögött a jó keresetek elérésének valószínűségét tekintve. (L. 5. sz. tábla)

Ugyanezen adatok egyébként azt is mutatják, hogy mennyivel nehezebben érnek el magas keresetet a munkások — a férfiak is — mint a szellemi dolgozók. A 6000 Ft felett kereső férfiak aránya pl. a fizikai munkásoknál 12⁰/₀, a szellemi dolgozóknál 36⁰/₀ — ugyanezen arányok a nőknél 0,8, ill. 7⁰/₀.

5. sz. tábla

Az alacsony és magas keresetűek aránya a fizikai és nem fizikai dolgozók körében
szocialista szektor, 1980. szeptember

	Fizikai dolgozók			Nem fizikai dolgozók		
	3000 Ft alatti	5—6000 Ft közötti	6000 Ft feletti	3000 Ft alatti	5—6000 Ft közötti	6000 Ft feletti
	keresetűek aránya, százalék					
Férfiak	12,2	17,0	12,1	3,9	22,8	36,2
Nők	53,2	2,6	0,8	27,9	9,8	6,8
Hányszoros a férfiak esélye a nőkhöz képest az adott kereseti csoportba kerülésére	0,2	6,5	15,0	0,1	2,3	5,3

Összefoglalva az eddigieket: a nők sokféle hátrányából azt sikerült legjobban, mondhatni teljesen behozni az utóbbi 2—3 évtizedben, aminek nem túl jelentős a gazdasági vonzata. A két nem iskolázási esélyei egyenlővé váltak, ám ez kevésbé hatott a foglalkoztatási szerkezetre, s még kevésbé a keresetekre. Központi szándékok nyomán egy-két korábbi probléma enyhült. A legszembetűnőbb ilyen változások: az utóbbi öt évben a női vezetők aránynövekedése, az utóbbi tizenöt évben pedig a női diplomások térhódítása és a korábban roppant alacsony női segédmunkás-keresetek relatíve gyors emelkedése. Időközben azonban a férfiak képzettségi és kereseti szintje is javult. Így a férfiak és nők foglalkoztatási szerkezetének eltérését jelző ún. T-mutató¹ értéke alig változott, akár 15, akár 5 éves periódust tekintünk — s mindkét változás csekély mértékben, de *távolodást* jelez!

5. Érdekek

Úgy tűnik tehát, hogy minden központi akarat, deklarált cél ellenére bizonyos ún. „férfi-érdekeknek” egészen jól sikerült érvényesülniük. Feltehető, hogy ha központi törekvések egyáltalán nem működtek volna, akkor a nők helyzete még ennyire sem javult, vagy épp romlott volna. Viszont az is állítható, hogy a központi törekvések nem voltak elég határozottak, s voltaképp kampányszerűek maradtak.

A „férfi-érdeket” azért teszem idézőjelbe, mert — noha az utóbbi években örömdetesesen szaporodnak az érdekek tagolódását, egyes csoportok elkülönülő vagy épp ellentétes érdekeit elemző kutatások — az érdekek nemek szerinti differenciálódása tabutéma maradt. „Női” érdekekről még esetleg szó kerül, bár ezek elkülönültségét is sokan kétségbe vonják. A női érdekeket értelmezni segítő, ezekkel esetleg ellentétes „férfi-érdekek” azonban mintha nem léteznének.

Itt csupán néhány, a mai magyar társadalomban érvényes kérdést vagy feltételezést tudok megfogalmazni e problémával kapcsolatban, ami azonban nyilvánvalóan az eddiginél több figyelmet érdemel.

A nemek közötti érdekeltérések tudomásul nem vételét az teszi egyáltalán lehetővé, hogy valószínűleg nincs még két, ennyire eltérő helyzetű társadalmi csoport, amelynek szükségletei, s ebből következően érdekei *ennyire összefonódnának* az élet számtalan területén. Egyes esetekben külön megfogalmazódó, de azonos célhoz vezető *komplementer*, egymást kiegészítő érdekekről van szó, mint pl. a nemi életben vagy az utód-nemzésben. A családalapítás után alapvető célok- és érdekek egyszerűen *közösek*. Ilyenek a család megfelelő életfeltételeinek vagy a családtagok, a gyermekek boldogulásának a biztosítása. Az lehet, hogy e célokat a két fél nem tartja egyformán fontosnak. Mondjuk, a háztartás megfelelő felszereltsége fontosabb lehet a házi munkák zömét végző nő számára stb.

¹ A T-mutató a strukturális eltéréseket jelzi.

De az ellentétek ritkák, s még a hangsúly-különbségeket sem feltétlenül az eltérő nemi szerepek okozzák, hanem egyéni jellegzetességek.

A közös célok olyan fontosak lehetnek, hogy a két fél, illetve a két nem külön érdekei ezeknek automatikusan alárendelődnek (nem csak férj és feleség érdekviszonyairól lehet szó, hanem pl. anya és fiú érdekkapcsolódásairól is). Ennél talán gyakoribb az olyan helyzet, amikor a női különérdek válik „automatikusan”, azaz történelmileg kikényszerített természetes reflexként alárendeltté, vagy amikor a nő tudatosan és önként vállalja saját, egyéni érdekei mellőzését. (Pl. a gyermekek ellátása-nevelése érdekében ideiglenesen vagy véglegesen lemond a számára érdekes és fontos más tevékenységekről, akár egyáltalán a kereső munkáról is.)

A „nőkérdés” voltaképp akkor jelenik meg, amikor a nőkre kényszerített történelmi reflex gyengül, amikor már nem *természetes*, hogy a család vagy a gyermekek érdekében *mindig* és *szinte kizárólagosan* a nő mond le egyéni törekvéseiről, érdekeiről. E folyamat kezdetei érthetően időben nagyjából egybeesnek a felvilágosodással, az „egyén közösségi köldökszínóról való leszakadásával”, egyéni, ill. csoportérdekek ilyenként való megjelenésével.

A nőmozgalmak több, mint 200 éves története során igen sok és fontos történelmi sérelem és önálló női érdek megfogalmazódott. Az egyik legfontosabb követelés a társadalmi munkamegosztás olyan átalakítása, amely módot ad *minden* egyén, azaz nők a férfiak sokféle képességének kibontására azzal, hogy a fél életet betöltő otthoni kötelezettségeket nem rakja kizárólag a nők vállára. E követelés teljesülése egyben csökkenti vagy megszünteti a nők gazdasági kiszolgáltatottságát, ami viszont mindig együtt járt azzal, hogy a családi és a szexuális életben egyaránt kiszolgálók és kiszolgáltatottak voltak. Ezért jelenik meg olykor önálló követésként az, hogy a nők legyen joga a saját teste feletti önálló rendelkezésre — a szexuális életben és az utódnemzésben egyaránt.

Történelmileg először mindemellett a nők *politikai* jogaira vonatkozó követelések jelentek meg — és ma is ez tekinthető a vezérmotívumnak, a korábbinál teljesebb, általánosabb tartalommal. A dolog lényege az, hogy a társadalmi közös ügyeket közösen kellene intézniük férfiakkal és nőknek, csak így kerülhető el, hogy — akaratlanul is — férfi-érdekek szőjjék át azon döntéseket, amelyeknél a két nem érdeke nem teljesen azonos. Emellett bármilyen női jog vagy különérdek érvényesítése csak akkor lehetséges, ha a politikai-társadalmi hatalom gyakorlásában a nők a férfiakkal egyenlő partnereként részt vesznek.

Mindeme követelések, ha más fogalmazásban is, kezdettől fogva a szocialista elmélet szerves részét alkották, de, mint tudjuk, az elmélet csak részlegesen vált gyakorlattá. Ugyanakkor e követelések ma ilyen vagy még élesebb formában szerepelnek a nyugati feminista mozgalmak ideológiájában.

A feminizmus esetében a probléma az számomra, hogy miközben a sajátos és elkülönülő női érdekekért küzdenek, két mozzanat eltűnik lá-

tökörből. Az egyik a már említett összefonódó és közös érdekek léte. Ezért úgy tűnik, hogy *minden férfi minden nő* ellenfele az élet *minden* területén.

A másik „elfelejtett” mozzanat az osztály- és osztályjellegű egyenlőtlenségek léte. Ezek miatt a valóságban az azonos osztály (réteg)érdekű nők és férfiak együttesen kerülhetnek konfliktusba más osztály(réteg)érdekű nőkkel és férfiakkal. (A példák olyan jelentősek és tömegesek, még a mi feltételeink mellett is, hogy felemlítésük is felesleges.) A nemekhez *nem* kapcsolódó társadalmi ellentmondások tudomásul nem vétele (vagy olyan átértelmezése, hogy az osztályviszonyok is a nemek közötti ellentmondásossá vált viszonyok, az „első nagy munkamegosztás” egyszerű és közvetlen következményei) olyan társadalomképhez vezet, amelyben a *férfiak minden érdeke*, illetve a *nők minden érdeke csak közös* lehet. Ezt fejezi ki többek között a „női testvériség”, a „sisterhood” jelszava.

Végeredményben tehát a feminista felfogásban úgy tűnik, hogy a nők valamennyi érdeke közös női érdek, és mindezek az érdekek ellentétesek a férfiak valamennyi érdekével.

Hogy egy feltörekvő mozgalom saját céljait eltúlozza, ez történelmileg jól ismert, mondhatni, érthető fejlemény: a lényegét, ahogy Lengyel József mondta, túlzásban fejezik ki. Ebből nem következik, hogy minden törekvésük elutasítandó, vagy minden követelésük hamis — de nem egyszer ilyen reakciót váltanak ki. Valószínűnek látszik, hogy a feminizmussal szembeni ilyen reakció nálunk is bekövetkezett, legalábbis sokaknál. A külön női érdekek létének el nem ismerésében is szerepet játszhat például ezen érdekek politikailag torz beállítása a feminista mozgalomban.

Az a sejtésem, hogy a nők helyzete reális értékelésének is, a mai helyzetből való kilépésnek is valamilyen új szintézis kialakítása a feltétele. Ebbe beletartozna (amennyire lehet) a két nem közös vagy összefonódó érdekeinek, illetve sajátos, eltérő érdekeinek körülhatárolása. Ez tisztán elméletileg aligha megoldható — az érdekek tényleges megjelenésére van hozzá szükség. Az érdekmozgások szabadabb, szélesebb kört átfogó megnyilvánulása esetén persze feszültségek, konfliktusok lehetősége is adott — bár ezek élessége a számtalan közös érdek miatt általában mérsékelte.

Az érdekkülönbségek megjelenését lehetővé tévő gyakorlat, s az ezzel párhuzamosan folyó kutatások nyomán alakulhatna ki a válasz arra az egészen alapvető kérdésre, hogy egyáltalán mit kellene értenünk ma a nemek közötti egyenlőségen. Azt már tudjuk, hogy nem lehet szó teljes szerep-azonosságról — de azt nem, hogy mennyi és milyen „másság” fér meg a nemek közötti társadalmi egyenlőséggel.

6. Fontos-e ma a „nőkérdés”?

Az eddigiek szinte a nők társadalmi munkaszervezetben, gazdasági tevékenységük értékét tekintve is, a hatalom gyakorlásában is sokkal

rosszabb helyzetben vannak, mint a férfiak. Átlagos lemaradásuk is jelentős, és a férfiaknál jóval nagyobb az esélyük, hogy minden fenti szempontból rossz helyre kerüljenek, illetve kisebb, hogy jó helyzetet érjenek el. Továbbra is jórészt övék a háztartás és a gyermekek ellátásának terhe-gondja, s szinte teljes mértékben ők viselik az e terhekből adódó hátrányos társadalmi következményeket. E rosszabb helyzethez ma már „objektív” okok — jogegyenlőtlenség, iskolából kiszorulás, a szülők munkáját lehetővé tevő társadalmi intézmények hiánya, a nők alacsonyabbrendűségét hirdető, vagy a paternalizmus értékeit sugalló ideológiák — sokkal kevésbé járulnak hozzá, mint 30 vagy 50 évvel ezelőtt. Mások az okok, de nem tudjuk pontosan, mik, és hogyan kellene rajtuk változtatni.

Bármennyire időszerű is lenne ismét napirendre tűzni a „női egyenlőség” kérdését, sokak szerint erre „nem alkalmas az idő”, — sokféle indok miatt.

Előszőr: a „nőkérdés” előtérbe helyezése, mondják, további anyagi terheket róna a társadalomra. Több, jobb gyermekintézmény kellene. Több, jobb szakképzés kellene a nőknek. A ma „női” jogok, pl. a gyēs kiterjesztése a férfiakra ugyancsak hordozhat anyagi vonzatokat. (A gyēs szülői joggá tétele ellen ugyanis gyakran elhangzott az az érv, hogy „akkor is fog dolgozni”? Ezt a kérdést nemcsak a női munka társadalmi lebecsülése motiválta, hanem a következő gazdasági meggondolás is: a férfiak keresete magasabb, mint a nőké. *Tehát* munkájuk értékesebb. (Ha otthon maradnak, ez nagyobb gazdasági veszteséget jelent.) Továbbá: minél több nő dolgozik, annál több beteg és öreg ellátása hárul közpénzből fenntartandó intézményekre. Minderre pedig most és sokáig, úgy tűnik, nincs pénz.

Ezzel szemben itt csak egy ellenérvet említek (néhányra még visszatérek): több és jobb közintézményre akkor is feltétlenül szükség lenne, ha a nők akár mind otthon maradnának. Hiszen pl. az óvodák nem csak, nem is elsősorban a női munkát lehetővé tevő gyermekmegőrzők, hanem saját jogukon fontos nevelőintézmények, s nem is elsősorban iskolaelő-készítő munkájuk miatt.

Másodszor: ugyancsak a rossz gazdasági helyzet miatt kényszerűség a munka hatékonyságának növelése, a sok helyen felduzzasztott munkaerő csökkentése, a lehetőségek szerint a kevésbé képzett munkaerő kiszorítása. A munkanélküliséget a társadalomvezetés továbbra is el akarja kerülni. Az lenne tehát a jó, vélik egyre többen, ha a munkaerő egy része önként, sőt, örömmel vonulna ki a munkából. A megoldás egyik módja kézenfekvőnek tűnik: a nőket kellene „ösztönözni” az otthon maradásra.

Ebben az érvelésben a foglalkoztatás hatékonyabbá tételének egész fel-fogása problematikus, de különösen az az a reflex, hogy a nőket kell „rugalmas” munkaerőnek tekinteni.

Harmadszor: itt a népesedési probléma. Sokan azt bizonygatják, hogy a nők azért nem szülnék, mert keresővé váltak. Mind gyakrabban talál-

kozni olyan érvekkel, hogy a népesedési gondokat megoldaná, ha társadalmilag és anyagilag jobban „megbecsülnék az anyaságot”, ha mind több nőnek lenne lehetősége, hogy „főhivatású anya” legyen.

E nézetek megfélelkeznek néhány történelmi tényről. Nemcsak arról, hogy a születésszám minden fejlett országban lezuhant, s sok helyen a miénkhez hasonló szintű — egészen alacsony női foglalkoztatás mellett is. Az is kiesett a társadalmi emlékezetből, hogy egyáltalán csak azóta merülhetett fel komolyan a gondolat, hogy a nő egyenértékű társadalmi lény, amióta felnőtt életéből nem köt le 15—20 évet a gyermekszülések sora. A szokásos érvnek tehát inkább a fordítottjában van igazság. Nem azért nem szülnék a nők, mert keresők, hanem azért válhattak keresővé, mert lehet kevesebbet szülniük.

Negyedszer: terjed az a nézet, hogy a társadalom „belefáradt a női egyenjogúságba”. Az utóbbi 30—35 év egyre több terhet rakott a nőkre; nehezítette a férfiak életét, mert mégis rosszul voltak otthon ellátva; és rosszat tett a gyerekekkel is, akik a felnőttekénél is hosszabb munkanappal, túlzásfolt gyermekintézményekben töltik napjaikat, vagy felügyelet nélkül lézengenek. Tehát a nők maguk azok, akik szeretnék, ha a kérdés lekerülne a napirendről, sőt, ha visszatérne a társadalom a szép, régi idillhez, az otthon sürgölődő, mosolygó gyermekekkel körülvett édesanya eszményéhez. Az itt szereplő diagnózis igaz: a nők munkába állításához sem a fizikai, sem a tudati feltételek nem voltak meg. A gyermekintézmények mennyisége, minősége, a munka és a családi kötelezettségek összehangolása, a családon belüli teherelosztás átalakítása sokkal lassabban változott, mint a nők munkába lépése. S a tudati feltételek között igen lényegesnek tűnik az, hogy a női emancipáció bizonyos tényezőit — pl. épp a munkába állás lehetőségét — a nők nagy része — kivált az 1950 után munkába lépő korosztályok — „kapták”. Nekik már ezért a jogért általában nem kellett harcolniuk. Ezért lehetséges, hogy sokan ezt a vívmányt — legalábbis a mai hangulatban — egyáltalán nem érzik vívmánynak. Vagy már az első munkába lépéskor, vagy, amikor túl nagyinak bizonyul a többszörös terhelés, kényszerként élik meg helyzetüket.

A ténylegesen rossz megoldásokból persze nem következik egyértelműen, hogy az eredeti cél volt rossz. Ami pedig a múlt idilljéhez való visszatérést illeti — itt a társadalmi emlékezet torzítása óriási méreteket ölt.

Ötödször: lássuk be végre, szól az utolsó, de ideológiailag talán legfontosabb, mert látszólag legtudományosabb érv, hogy az említett problémák (a nők túlterheltsége, a gyermekek nem megfelelő ellátása, a csökkenő népszaporulat, a költséges gyermekintézmények stb.) mind annak a következménye, hogy rosszul értelmeztük a női egyenjogúságot. Ezt igazolja maga az a tény is, hogy „minden erőfeszítés ellenére” sem váltak a nők a férfiakkal azonos értékű munkaerővé. Tévedés volt a szerepek és funkciók közelítését erőltetni, mikor pedig mély és megmásíthatatlan *biológiai* okai vannak annak, ahogyan a világ korábban el volt rendez-

ve — „bent” a házitűzhelyet gondozó nőkkel, „kint” a világban harcoló-helytálló férfiakkal.

A biológiai érv heves viták tárgya. Tudományos bizonyíthatósága odáig terjed — és ezt nyilván mindenki elfogadja —, hogy nők és férfiak biológiailag különböznek, nem is csak ún. „elsődleges nemi jellegben”, hanem pl. a két agyfélteke szerkezetében is. Az azonban, hogy ezek az organikus különbségek milyen *általános társadalmi szerep- és helyzetkülönbséghez kell hogy vezessenek*, mennyi társadalmi egyenlőtlenség forrása *kell* hogy legyenek — *ez tudományosan nem tanulmányozható vagy bizonyítható*. Ezen a téren értékek, ha úgy teszük, hitetek vagy világnézetek csapnak mindig össze. Én azok közé tartozom, akik szerint a mai helyzet (durván szólva) jórészt nem természeti, hanem történelmi, társadalmi okok következménye. (L. pl. Sullerot, 1982.)

Egyszerűsítve a biológiai ellenérvet: az biztos, hogy a nőknek a férfiakkal szemben van egy *többlet*-adottságuk — az, hogy gyermeket tudnak a világra hozni. Egy gyönyörű és fontos adottság, s az egész társadalom érdeke, hogy jól lehessen vele élni. Az azonban ugyancsak biztos, hogy *emellett* még milliányi egyéb képességük-adottságuk van, részben a férfiakéval azonos, „általános emberi”, részben a férfiakétól eltérő. Hogy mennyi egyezik, mennyi tér el — ezt nem tudjuk még. De hogy ami van, az az anyaság mellett még végtelen sok házon belüli és kívüli tevékenységre teszi őket képessé, az szintén biztos. S aki eme többi tevékenység alól nő-mivoltukra hivatkozva karaja őket „felmenteni”, az voltaképp embervoltukat sérti.

A különféle előbbi érvek összegezéséből (az ellenérvek nélkül) szép, harmonikus megoldás bontakozik ki. A gazdasági érdek, a hatékonyságnövelés a munkaerő, főként a nem szakképzett munkaerő leépítését indokolja. A társadalmi érdek, a gyermekek, betegek, öregek jobb otthoni ellátása, a születésszám növelése a nők nagyobb mértékű otthon maradását igényli. Ez mellesleg további gazdasági előnyökkel járna, hiszen nem kellene drága közintézményeket létrehozni az otthon ellátottak számára. Ez olyan előny, hogy — bizonyos keretek közt — társadalmilag szükséges munkának lehetne elismerni a magánszférában végzett tevékenységeket (és ennek megfelelően talán fizetni is lehetne az otthon dolgozó nőknek). Mindez pedig a természet parancsainak, törvényeinek is jobban megfelelne, mint az eddigi „erőltetett” megoldások. Ebben az idillben tehát a természet törvényei, a társadalmi és gazdasági érdekek mind összhangban vannak egymással, a megoldás egyszerre tűnik humanusnak és hatékonynak.

Ünneprontás talán, de én nem hiszek ebben az idillben, a tökéletes érdekösszhangban. Az számomra sem kétséges, hogy a mai helyzet sok szempontból nem jó; hogy a „női egyenlőség” eszméit sokáig, olykor ma is túlságosan leegyszerűsítve és mereven értelmezi a társadalom; hogy az anyaság és a munkavállalás összeegyeztetése, bármennyire kívánatos is sok szempontból, végtelenül nehezen oldható csak meg; hogy a gyerme-

kek érdekei túl gyakran váltak más (pl. a női foglalkoztatáshoz kapcsolódó) érdekek alárendelt függvényévé.

„Tökéletes” megoldás valószínűleg nincs. Ám ha a társadalom továbbra is elfogadja a női munka szükségességét — és erről már csak gazdasági okokból sem mondhat le —, akkor ennek egy sor feltétele javítható és javítandó. Amennyire ezt az érdekeltek véleményeiből ma tudni lehet, az első és legfontosabb feltétel a gyermekintézmények — bölcsőde, óvoda, napközi — színvonalának jelentős emelése, hogy a gyerekek *szeressenek* ide járni. A másik feltétel a munkahelyi és családi (gyermekkel kapcsolatos) kötelezettségek jobb összeegyeztetése, pl. hogy a gyermekekkel ne kelljen hajnali 4—5 órakor elindulni hazuról, hogy ne kelljen napi 10—11 órát tölteniük akár a jó intézményekben is. Az egyik problémát itt a lakás és munkahely gyakran nagy távolsága okozza, amin nehéz, bár olykor nem lehetetlen segíteni. Ennél fontosabb lenne a rugalmas munkaidő további terjesztése (férfiaknál és nőknél egyaránt), illetve a rövidített munkaidő gondolatának elfogadása, gyakorlatának megteremtése. Egy egyelőre szűk körű vizsgálat a nők 6 órás munkaidő iránti preferenciáját sejteti (ami anyagilag jóval kedvezőbb, mint a 4 órás munka, és mégis megoldja a problémák egy részét). Persze, nyilván többféle igény van, amelyeket figyelembe kellene venni.

A részmunkaidővel szemben (velem együtt) sokaknak az az ellenvetésük, hogy ez tovább erősíti azt a nézetet, hogy a nő másodosztályú munkaerő. Ezen valamelyest segítene, ha a rövidített munkaidőt is mind a nők, mind a férfiak igénybe vehetnék (bár a szervezési problémák kétségtelenek, s bár zömmel akkor is ez női választás maradna). Ezen segíteni nem lehet, csak tudomásul lehet venni, mint ma alig elkerülhető kompromisszumot.

Ugyancsak fontos feltétel az öregek, betegek gondozási feltételeinek javítása. Ennek a családokhoz való tömeges „visszautalása” aligha fogadható el. Túl azon, hogy pazarlás az emberi erővel (hiszen egy-egy beteg ellátása egy teljes munkaerőt kötne le), a családokat gyakran igen nehéz helyzetbe hozná. A lakások zöme e célra nem alkalmas; gyakran a pszichológiai súly alig viselhető el; máskor a fizikai terhelés, a 24 órás szolgálat lenne túl nehéz stb. A választási lehetőség itt is fontos: elképzelhető az otthoni és intézeti ellátás váltása, a választás az (esetleg mérsékelt összegért igénybe vehető) házi beteggondozó szolgálat, az intézmény és az otthon maradás között. De a fenti okok miatt nem kerülhető meg a közintézmények fejlesztésének, színvonal-emelésének feladata.

Ilyen és hasonló megoldások esetén valószínűleg könnyebb lenne a nők, valamint a férfiak, a gyermekek, az idősek és betegek helyzete. Ahhoz azonban, hogy e lépések megtörténhessenek, s ahhoz, hogy a nők helyzete eközben ne romoljon, hanem javuljon, az értékek tisztázására is szükség lenne.

Itt elsősorban arra utalok, hogy azt a ma terjedő nézetrendszert kellene megváltoztatni, amely szerint a női munkaerő „rugalmasan” kezelhető, szükség szerint hazairányítható és újra mozgósítható, ez csak

megfelelő szemléletalakítás kérdése. A magam részéről ezeket a szemléleti, ill. értékváltásokat sok szempontból veszélyesnek vélem.

A szemléletváltások sora máig valahogy úgy néz ki: 1. Első szakasz (durván az 1945—65 közti évek): A nő ugyanolyan értékű munkaerő, mint a férfi. A kereső munka neki is joga és sugallt kötelessége. Az eszmény a kereső, dolgozó nő. A gyermekek érdekei nem vétetnek tudomásul. 2. Második szakasz (kb. az 1965 utáni évtized): A foglalkoztatás túlhajszolása nem korlátozhatja a nőt legfőbb, anyai hivatása teljesítésében. Ezt egyébként azért is fontos biztosítani, mert viszont a foglalkoztatás más területein mégsem nyújt olyan értékű teljesítményt, mint a férfi. Az eszmény a „jó anya”. A kisgyermekek (0—3 évesek) ellátásának érdekei előtérbe kerülnek, megszületik a gy. 3. Harmadik szakasz (kb. 1975—1980): A lehetőség szerint össze kell egyeztetni az anyagi és a kereső szerepet. Ez végül is össztársadalmi érdek, mert az élet számos területén a női munkaerő pótolhatatlan. Ekkor nincs világos eszmény. 4. (Utóbbi évek): A társadalom ismerje el, hogy a család, a gyermekek és a betegek-öregék ellátása fontos társadalmi érdek — annyira, hogy akár fizetni is lehetne a munkák otthoni ellátásáért. Ezzel a női eszmény fogalmába a „jó anya” mellé beszivárog az „izgalmas samaritánus” mozzanata is, hiszen kézenfekvő, hogy a gondozás-ápolás elsősorban női hivatás — sőt, erény. Az új eszmény a jó feleség-anya-gondozó. Az önfeláldozás mozzanata a korábbinál mintha hangsúlyosabb lenne, s mint ha a nő érdekei teljesen alárendelődnének a gyermekek érdekeinek.

Szeretném hangsúlyozni, hogy ezen egész időszak alatt hivatalosan *sosem* kérdőjeleződött meg sem a nők munkához való joga, sem a női egyenlőség-egyenjogság eszméje. Az említett „eszményeket” nem írták elő dokumentumok. A társadalmi feltételek és a gyakorlat formálták őket, lényegében kvázi-intencionálisan.¹ Ezért is lehettek különösen hatékonyak.

E változások szükségképpen értékzavarhoz vezetnek, ill. vezettek, ami mikro- és makroszinten számos problémát, feszültséget okoz.

— A nők számára egyre nagyobb pszichológiai terhelést jelent az értékzavar. Egyre inkább úgy érzik, hogy ha házon kívüli munkát vállalnak, akkor rossz anyák és feleségek, elhanyagolják elemi kötelességeiket. Bizonyos szempontból könnyebb lehet a helyzet, ha anyagi okokból „muszáj” dolgozniuk. Ekkor ugyanis nem önmagukat, hanem a körülményeket lehet hibáztatni. Ha azonban „megengedhetnék maguknak”, hogy otthon maradjanak, s mégis a munkát választják, akkor egyre erősebben kell hogy büntudatot érezzenek: önzők, felelőtlenek, gyermekeik elleneségei.²

¹ A kvázi-intencionális ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy különböző egyének-csoportok igyekeznek érdekeiket érvényesíteni. E sokféle mozgás össztársadalmi szinten összegeződik, általában úgy, hogy a mozgásirányt az erősebb csoportok érdekei a többinél jobban befolyásolják. Ez az eredmény ebben a formában sem a központi szándékokkal, sem az egyes részérdekekkel nem esik teljesen egybe.

² E büntudat miatt még azok is igyekeznek önmagukat meggyőzni, hogy kényszerítő anyagi okokból dolgoznak, akiknél nem ez az egyetlen vagy igazi ok. Ezért nem

Ez a feszültség nem „magyar sajátosság”. M. Hurst és R. E. Zambrana 1981-ben publikált egy bibliográfiát, az 1968 és 1980 között az Egyesült Államokban az anyák foglalkoztatásáról megjelent könyvről, cikkekről. Az ismertetett művek száma 213. Ezen belül 22 ún. népszerű könyv, valamint több mint 30 szakcikk és kutatási beszámoló foglalkozik kizárólagosan az anyák kettős szerepéből adódó stresszel, konfliktusokkal, megoldási lehetőségekkel. Közel 50 kutatás és tanulmány vizsgálja azt, hogy miként hat a gyermekekre, ha az anya kereső stb. E munkák következtetései nem teljesen egybehangzóak. Mégis az érzelmi biztonságot, főleg lányoknál, mintha a nem-kereső anyák biztosítanák jobban. A mérleg viszont inkább a kereső anyák oldalára billen a gyermekek tanulmányi eredményeit, szerepfelfogását, olykor kiegyensúlyozottságát illetően — kivéve a 0—3 éveseket. (Ezúttal is van, aki 1, aki 2, aki 3, aki 4 évnél vagy még később vonja meg a „kötelező otthonlét” korhatárát.) A *nők* oldaláról nézve azonban az a lényeg, hogy annál erősebb a büntudatuk, minél jobban eltér magatartásuk a környezet által elvárttól — s viszont minél nagyobb a büntudatérzés, annál több lehet a káros következmény a családi élet egészében is, önmaguknál is, a gyermekeknél is. Különösen fontos az az egybehangzó eredmény, hogy minél magasabb színvonalú megoldást sikerült az anyáknak találniuk gyermekeik számára önmaguk „helyettesítésére”, annál kisebb a stressz és a büntudatérzés.

A mi feltételeink közé átfordítva e tanulságokat, az valószínűsíthető, hogy ha a társadalom elfogadja, természetesnek tartja (noha nem eszményíti vagy kényszeríti) a nők munkavállalását, s ha valóban megteremtődnek a gyermekek közösségi nevelésének jó feltételei, ami amúgy is elodázhatatlanul szükséges, akkor a nők—gyermekek pszichológiai terhei, s az ebből adódó családi feszültségek csökkenthetők, vagy megszüntethetők. Az említett értékváltozások mellett azonban, amelyek nem, vagy csak igen korlátozottan vezettek eddig többféle érték elfogadásához, azaz „értékpluralizmushoz”, a pszichológiai feszültségek és objektív következményeik elkerülhetetlenek.

— Az értékváltások másik következménye a *férfiak* magatartására hat. A „dolgozó nő” eszményítése idején a hivatalos ideológia népszerűsíteni igyekezett az egyenlőbb családi teherviselés gondolatát. Ha az ennek megfelelő gyakorlat nem vált is elterjedtté, azért a normák hatottak. Ekkor, legalábbis szavakban, mind a nők, mind a férfiak igyekeztek ehhez a normához igazodni. Sokat gyengült az a szemlélet, amely a házi munkát olyan férfiatlannak tekinti, hogy ettől a férj házi munkáját elfogadó (esetleg: igénylő) nő nőietlenné válik. A gyes és az ehhez többé-kevésbé kötődő értékváltások nyomán ezek a normák nem változtak meg teljesen, de ezúttal, legalábbis a többféle norma elfogadá-

lehet készpénznek venni az ilyen jellegű kérdőívekre adott válaszokat. És ezért nem célszerű e vizsgálatokból olyan következtetést levonni, hogy a nők úgyis csak a pénzért dolgoznak, azaz ha ezt a férj megkeresné, vagy a házi munkáért megkapnák, boldogan otthon maradnának.

sáig, mintha sikerült volna eljutni. Ma (ismét csak a közlések szintjén, ahová a kutató leginkább eljuthat) nem szégyen, ha a férfi végez házi munkát, de az sem, ha nyíltan vállalja, hogy ez náluk a feleség dolga. Egyidejűleg a nők is bátrabban vállalják a hagyományos háziasszony szerepet.¹

Az értékpluralizmust és a másság elfogadását az élet, az emberi magatartások igen sok területén kívánatosnak tartom. Ezt a megnyilvánulását mégsem látom örvendetesnek. Ha csak egyszerűen — nemi szerepekhez kötés nélkül — annak elfogadásáról lenne szó, hogy lehetnek egyesek (férfiak vagy nők), akik szeretik, mások, akik utálják a házi munkát — akkor a dolog rendben lenne. A baj az, hogy a férfiakra nézve elfogadott értékpluralizmus ma önmagát semmisíti meg a nők esetében: még inkább kötelezővé teszi számukra a házi munka elfogadását (akár szeretik, akár nem). S félő, hogy ez az erősebb fél érdekei által kikényszerített értékpluralizmus egyébként is továbbfejlődhet — visszafelé. (Éppen, mert a szóban forgó érdekek továbbra is erősek, sőt, épp e fejleménnyel is erősödtek.)

— A *gyermekekre* nézve különösen veszélyesnek látom az értékbizonytalanságot, ill. a mai értékváltást. Az egyik probléma a nemi szerepek torzulásánál kerül felszínre. Fiúk és lányok egyszerűen nem *tudhatják*, mit vár e téren tőlük a társadalom — vagy akár a kérdést saját maguk számára is rosszul megoldó szülei. Az anyák, akik nap mint nap konfliktusokkal küzdenek saját választásuk miatt — esetleg azért, mert otthon maradtak, esetleg, mert keresővé váltak — nem sugallhatnak tiszta, egyértelmű, követendő mintát lányaiknak. Az apák belső konfliktusai és büntudata ez ügyben ugyan minimálisak — a sikeresen elért értékpluralizmus miatt. Itt viszont a mégiscsak élő emancipációs eszmék és az apák, tényleges magatartása közötti ellentmondás bizonytalaníthatja el a fiúkat társadalmi szerepükre való felkészülésüknél. (Ennél talán még rosszabb az az eset, ha nem érzékelik a bizonytalanságot, s a tradicionális férfiszerepet tartják mintának.)

A másik probléma az, hogy minél elfogadottabbá válik a háziasszonyanya eszménye, s ezzel együtt minél inkább megkérdőjeleződik a „kereső nő” mint megfelelő választás, annál rosszabbul fogják magukat érezni a gyermekintézményekben nevelkedő gyermekek — még ha az intézmények egészen kiválóak is, s még ha a nő kereső munkájától teljesen függetlenül, a gyermekek érdekében szükségesek is. Mellesleg a gyermekintézményekbe való bejutás azon jogi feltétele, hogy ezt csak kereső nő gyermekei kaphatják (sőt, ha az anya gyes-en van, gyermekét az óvodából esetleg haza is küldik) erősíti és igazolja ezt az érzést. Nem segít az sem, hogy az intézmények maguk is — mindenekelőtt talán a napközi, de bizonyos mértékig a többi is — ugyancsak gyermekmegőr-

¹ Ennek nem mond ellent, hogy mintha egyre több férfi büszkélkedhetne szakácstudományával. Egyrészt a „női” szakmák közül is a szakácsság a „legelférfiasodottabb”. Másrészt lassan minden hobby tiszteletre méltó lesz — a férfi szakácssággal pedig csak akkor és addig célszerű kérkedni, amíg-amikor hobby.

zónék, azaz „*jobb híján*” intézménynek tekintik magukat. *Ha „jobb híján” vannak, akik aligha lehetnek „jóké”*. Óhatatlanul kialakul így a kereső nők gyerekeinél olyan érzés, hogy őket az édesanyjuk nem szeretne eléggé, „*odadobta őket az államnak*” stb. Ez persze tovább erősíti a kereső nők büntudatát, teljessé téve a bűvös kört.

Összefoglalás helyett: a női eszményre vonatkozó értékbizonytalanság vagy a ma terjedő értékváltás helyett el kellene jutni egy tisztább és egyértelműbb értékrendig. Ennek bizonyára sok eleme van, amelyek közül itt csak egy-kettőről volt szó. Arról, először, hogy azért, mert 3—4 évtized alatt nem sikerült eljutnunk a nők emancipációjáig vagy egyenlőségig, még ne higgyük, hogy az eszmény teljesen téves. Arról, másodszor, hogy a gazdasági, népesedési stb. problémák megoldási kísérleteinél ne legyen visszatérő reflex az, hogy az egyik eszköz a nő, mint munkakerő, értékének lekicsinylése. Arról, harmadszor, hogy sokfélék vagyunk — a társadalmilag elfogadható, elfogadandó magatartások és értékek skálája sem lehet ezért leszűkített, egyoldalú. Az „*egyetlen eszményhez*” való kényszerű igazodás emberileg árt azoknak, akik ezzel önmagukat tagadják meg, s társadalmi kárt okoz azoknak, akik mégsem tudnak igazodni. Nem korlátlan, persze, az elfogadandó értékspektrum. De a „*gyakorlat próbájára*” a mainál sokkal inkább lehetne támaszkodni. S végül arról, hogy a nő teljes emberként való elfogadása, elismerése nemcsak a nők, hanem a férfiak, s ezzel az egész társadalom érdeke is.

Mindezekért ma sem vélem időszerűtlennek, hogy a nők egyenlőségéről, az ezt hátráltató tényezőkről, az ezt segítő feltételekről beszéljünk — s még inkább, hogy ennek érdekében tegyünk.

Forrásmunkák

- KSH évkönyvek,
- Életszínvonal 1960—1980. KSH, 1981.,
- Középfokú oktatás. OM, ill. Műv. Min., évente,
- Felsőfokú oktatás. OM, ill. Műv. Min., évente,
- Foglalkoztatottság és kereseti arányok. KSH, évente,
- Munkások és alkalmazottak száma, keresete a munka jellege szerint. KSH, 1966.,
- A keresetek színvonala, szóródása és kapcsolata a családi jövedelemmel 1972. és 1977. években. KSH, 1981.

Irodalom

- Berend Zsuzsa — Havasi Éva: Kényszerek és választások. (Gondolatok a gyermekgondozási segélyről.) (Kézirat)
- Marsha Hurst and Ruth E. Zambrana: Determinants and Consequence of Maternal Employment. (Business and Professional Women's Foundation, 1981.)
- H. Sas Judit: Életmód és család. Akadémiai Kiadó, 1976.
- E. Sullerot: A nő. Gondolat, 1982.